

ריאליה כשיקול פרשני של אונקלוס בתרגומו

הקדמה

ריאליה היסטורית [א]: כל טהור יאכל בשר - כל דיכדי לקודשא ייכול בשר קודשא
ריאליה היסטורית [ב]: אל שעריך - לתרע בית דינך
ריאליה היסטורית [ג]: אהל - משכנא, לאהליך - לקרוך
ריאליה חקלאית [א]: חריש - זרועא, תחרוש - תרדי
ריאליה חקלאית [ב]: לחטב - למקץ, מחטב - מלקיט
ריאליה גאוגרפית: צען מצרים - טאניס דמצרים
אוטוביוגרפיה

הקדמה

לא מעט אתגרים עומדים לנגד עיני פרשני אונקלוס בתרגומו לתורה, ולא בכדי נשברו קולמוסים רבים לבארו. אחד מאותם אתגרים נובע מהשוואה בין מקומות שונים בהם אונקלוס מתרגם מונח מקראי זהה בתרגומים שונים. בעוד שבמקום אחד (ולעיתים יותר) תרגם אונקלוס מילה מסוימת בדרך אחת, הרי שבמקום שני (ולעיתים יותר) הוא מתרגם אותו מונח בדרך שונה. הקושי בדבר מבוסס על הנחה מקדמית, שאונקלוס עיקבי ושיטתי בתרגומו, ומשכך, הרי כאשר הוא בא לשנות, בוודאי סיבותיו איתו.

מגמת המאמר שלפנינו היא לתת ביטוי לאחד מהכלים שנוקטים פרשני אונקלוס בהתמודדותם עם אתגר זה: ריאליה. רוצה לומר: לדידם של מבארים אלה, אונקלוס העמיד את פסוקי המקרא על רקע ריאליית תקופת המקרא, בעוד שאת פרשנותו הוא מעמיד על רקע ריאליית תקופתו, התקופה שעבור בני אותו דור (והדורות שאחריהם) הוא כותב את חיבורו.

גישה מבארת זו נסמכת על הנחה עקרונית אשר גורסת כי יש להבחין בין המסר המקראי ובין המסר הפרשני. עיתים שהתורה מביעה מסר כללי, עקרוני, והפרשן העתידי רשאי לפורטו להיבט מציאותי. היבט זה, החדש, אינו מנוגד למסר הראשוני, גם אם אינו זהה לו¹. לדידם של המבארים שיוזכרו להלן, בדרך זו הילך אונקלוס, ובשל שימוש בשיקול זה תרגם - לעיתים - אחת הנה ושתיים הנה.

1 דוגמה לדבר - ורק דוגמה - קיימת לא מעט בדברי חז"ל. התורה אמרה "ארבעים יכנו" וחז"ל ביארו- יישמו שלושים ותשע בלבד; התורה אמרה "עין תחת עין", וחז"ל ביארו-יישמו ממון; התורה כמעט ולא פירטה מלאכות שבת, וחז"ל מנו ופירטו שלושים ותשע אבות מלאכה דאורייתא; התורה סתמה וכמעט שלא פירש את הלכות חול המועד, ו"מסרן הכתוב לחכמים", ועוד דוגמאות לעשרות רבות. עם זאת, אין הנדון דומה - ודאי לא זהה - עם נדון דנן, ולו רק משום שדוגמות אלה כולן בדברי חז"ל, בעוד שנדון דנן בדברי פרשנים, ומיותר לומר שסמכות חז"ל עולה הרבה, ולאין שיעור, על סמכות הפרשנים.

ריאליה היסטורית [א]: כל טהור יאכל בשר - כל דיכּי לקודשא ייכול בשר קודשא

את הפסוק "והבשר אשר יגע בכל טמא לא יאכל באש ישרף, והבשר כל טהור יאכל בשר" (ויקרא ז, יט) תרגם אונקלוס כך: "ובשר קודשא דיקרב בכל מסאב לא יתאכיל בנורא יתוקד, ובשר קודשא כל דיכּי לקודשא ייכול בשר קודשא". אונקלוס הוסיף אפוא ארבע פעמים את המילה "קודשא", אך יש להבחין בין שלוש מהן ובין אחת. שלוש פעמים הגדיר אונקלוס את הבשר שבו מדובר - בשר קודש: "והבשר... והבשר... בשר - ובשר קודשא... ובשר קודשא... בשר קודשא"². פעם אחת הגדיר אונקלוס את מצבו של האדם: "כל טהור - כל דיכּי לקודשא". בהדגשה זו - האחרונה, אונקלוס חורג מדרכם של פרשנים שנזקקו להגדרת הבשר, אף נזקקו לריבוי שבמילה "כל", אך לא ראו שום צורך לבאר פרשנית את המילה "טהור". כך, לדוגמה, רש"י: "והבשר - של קדש שלמים אשר יגע בכל טמא לא יאכל...", כדי שנדע באיזה בשר מדובר - בשר קודש; "כל טהור יאכל בשר - מה תלמוד לומר, לפי שנאמר (דברים יב, כז) ודם זבחיך ישפך וגו' והבשר תאכל, יכול לא יאכלו שלמים אלא הבעלים, לכך נאמר כל טהור יאכל בשר". לעומת זאת, רש"י לא ראה כל קושי במילה "טהור", ולכך לה לא נזקק. לא כן אונקלוס, שכתב, כאמור: כל דיכּי לקודשא.

כמה מפרשני אונקלוס - ישירים ועקיפים - נתנו דעתם לדבר. בספר באורי אונקלוס³, כמו גם הרואצ'ובר - צפנת פענח, כתבו שבדבריו אלה בא אונקלוס להוציא מחוסר כיפורים מאכילת הקדשים:

'כל טהור' תרגם 'דיכּי לקודשא' - כוונתו רק מי שהוא בטהרות הקודש מותר לאכול קדשים, לאפוקי מחוסר כיפורים אעפ"י שמותר לאכול בתרומה. והבשר כל טהור יאכל בשר - תרגום אונקלוס כל דיכּי לקודשא, ר"ל לאפוקי מחוסר כפורים.

רוצה לומר: לא "כל טהור" יאכל בשר קודש, אלא רק מי שהוא "טהור לקודש". בהתאם, מחוסר כיפורים יכול לאכול תרומה - בעוד שבשלב זה הוא עדיין מנוע מאכילת בשר קודש.

2 ראה באורי אונקלוס: "... 'והבשר אשר יגע' תרגם 'ובשר קודשא דיקרב', לברר שאינו מוסב על בשר פיגול הסמוך לו אלא על זבח השלמים דקודם בענין. וכן 'והבשר' השני תרגם 'ובשר קודשא' מטעם זה... 'יאכל בשר' תרגם 'ייכול בסר קודשא' לא תרגם 'ייכול ביסרא' כלשון הכתוב, כי זה תהיה משמעות כל בשר אפילו חולין, לפי שלא נאמר 'יאכלנה', והוא פשוט, ועוד רומז 'בשר קודשא' לדרשת חז"ל (עי' רש"י) 'יכול לא יאכלו שלמים אלא הבעלים, לכך נאמר כל טהור יאכל בשר'.

3 ראה להלן הערה 20.

רמ"ש הכהן במשך חכמה פסע צעד נוסף, וכתב שאונקלוס בא להדגיש את חובת הכוונה שקיימת בשעת הטבילה. שכן שנינו בחגיגה (פ"ב מ"ו)⁴ "הטובל לחולין והוחזק לחולין אסור למעשר; טבל למעשר והוחזק למעשר אסור לתרומה; טבל לתרומה והוחזק לתרומה אסור לקודש... טבל לחמור מותר לקל..."⁵. בהתאם, על האוכל קדשים לכוון בשעת הטבילה שהוא טובל "לכך" - לשם אכילת קדשים, ולא - לדוגמה - לשם אכילת מעשר ותרומה. וזהו שהדגיש אם כן אונקלוס, שאותו טהור שרשאי לאכול בשר קודש אינו אלא זה "דידכי לקודשא":

ובסר קודשא כל דידכי לקודשא ייכול בסר קודשא - אונקלוס, וכפי הנראה דקיימא לן דטבילת חולין לא בעי כוונה, כמבואר פרק השוחט בחולין דף לא ע"ב, ולקדשים בעי כוונה, וטבל למעשר ולתרומה ולא לקודש אסור לקודש, וזהו שאמר כל דידכי לקודשא, היינו שיכוון לטבול לאכילת קודש, ייכול בסר קודשא. ומדוקדק לשון הכתוב שהקדים 'והבשר', היינו קודם שיטהר עצמו ידע ויתכוון לאכול בשר קודש, וכאילו הבשר קדם לטהרתו, וזהו שאמר 'והבשר של הקודש - ובסר קודשא' כל טהור במכוון אליו יאכל בשר, ודו"ק.

דא עקא, כוונות טבילה אלה, ומניעת הטובל "לקל" מאכילת "החמור", הן מעלות שהתקינו חכמים, ואינן מדאורייתא, כמה שכתב הרמב"ם בהלכות שאר אבות הטומאה (פי"ג ה"ב): "וכן עשו חכמים מעלות בטבילה. כיצד מי שטבל בלא כוונה, הרי זה טהור לחולין ואסור במעשר שני עד שיתכוון לטבול למעשר; טבל למעשר הרי זה בחזקת טהרה למעשר ואסור בתרומה; טבל לתרומה הוחזק לתרומה ואסור בקדש; טבל לקודש הוחזק לקדש ואסור לחטאת... שהטובל לחמור הוחזק לקל... וכל המעלות האלו מדברי סופרים, אבל דין תורה הואיל וטבל מ"מ הרי הוא טהור לכל".⁶ שעה שכך הדבר קשה, מה ראה אונקלוס - כפרשן לתורה, לדאורייתא, לציין הלכות שאינן אלא דרבנן?

בנתיב ל"ב של ספרו אוהב גר, יישב שד"ל⁷ תמיהה זו בחושפו את אחת ממגמות אונקלוס בתרגומו, ואת הרקע הריאלי-היסטורי שלהם:

כל טהור יאכל בשר - כל דידכי לקודשא ייכול בשר קודשא, כמו ששנינו בגדי אוכלי תרומה מדרס לקודש (חגיגה יח ע"ב) וכן מטבילין מגב לגב (ביצה יז

4 ראה גם פרה פי"א מ"ו.

5 ראה פיהמ"ש לרמב"ם, שם: "אם טבל האדם ונתכוון שטבילה זו לאכילת חולין ונשאר לפי אותה טהרה, אינו מותר לו לאכול מעשר באותה טבילה עד שיטבול פעם שניה ויתכוון שיטהר למעשר בטבילה זו, וכן כולם צריך להתכוון לאותו דבר שהוא מתטהר לו".

6 ראה גם חגיגה פי"ז מ"ב: "בגדי עם הארץ מדרס לפרושין, בגדי פרושין מדרס לאוכלי תרומה, בגדי אוכלי תרומה מדרס לקודש", וברע"ב שם: "אבל כל הני מעלות מדברי סופרים".

7 הרב שמואל דוד לוצאטו [שד"ל], טריאסטה תקס (1800) - פאדובה תרכו (1865).

ע"ב). ואע"פ שאין המעלות האלה רק מדברי סופרים, לא רצה המתרגם לתת מכשול לפני העם להקל במה שהחמירו חכמים. ומכאן עדות ברורה שאונקלוס אמר תרגומו בעוד הבית קיים, כי לא היה מוסיף על לשון הכתוב ללמד את העם הלכתא למשיחא אם לא היה הבית קיים והקרבנות היו נוהגים⁸.

נמצאנו אומרים אפוא, שמגמת אונקלוס לא רק לתרגם ולבאר, אלא גם ללמד הלכה למעשה את בני דורו, היא שהביאה אותו "להעמיס" הלכה דרבנן על המקרא עצמו. לשון אחר: ריאליה היסטורית פותרת קושי פרשני בתרגום אונקלוס.

ריאליה היסטורית [ב]: אל שעריך - לתרע בית דינך

את העובד עבודה זרה ציוותה התורה (דברים יז, ב-ה) להוציא "אל שעריך" ולהמיתו:

כי ימצא בקרבך באחד שעריך אשר ד' אלהיך נתן לך איש או אשה אשר יעשה את הרע בעיני ד' אלהיך לעבר בריתו. וילך ויעבד אלהים אחרים וישתחו להם ולשמש או לירח או לכל צבא השמים אשר לא צויתי. והגד לך ושמעת ודרשת היטב והנה אמת נכון הדבר נעשתה התועבה הזאת בישראל. והוצאת את האיש ההוא או את האשה ההוא אשר עשו את הדבר הרע הזה אל שעריך, את האיש או את האשה, וסקלתם באבנים ומתו.

השאלה היא באיזה "שער" מדובר: שער העיר בה נעברה העבירה, או שער העיר בה ממוקם בית הדין [של עשרים ושלושה]⁹ שגזר את דינו? חז"ל נתנו לכך דעתם, ואמרו: "...אל שעריך - שער שעבד בו; אתה אומר שער שעבד בו או אינו אלא שער שנידון בו, נאמר שעריך למטה ונאמר שעריך למעלה (יז, ב), מה שעריך האמור למעלה שער שעבד בו אף שעריך האמור למטה שער שעבד בו..."¹⁰. כלומר, הקישו חז"ל את "שעריך" שבפסוק ה' ל"שעריך" שקדמו בתחילת הפרשייה - פסוק ב',

8 בהקשר זה נוסף את יישובו הנאה של בעל באורי אונקלוס להערתו של בעל לחם ושמלה. הלה העיר מהפסוק "כל טהור בביתך יאכל אותו" (במדבר יח, יא), שאותו תרגם אונקלוס "כל דדכי בביתך", הגם שמדובר במתנות כהונה שבאות מקרבנות תודה ושלמים ואיל נזיר (רש"י, שם). לאמור כאן, מדוע לא תרגם שם 'כל דדכי לקודשא' כמו כאן. באורי אונקלוס סבור שיישובו של בעל לחם ושמלה אינו אלא "אריכות ודוחק גדול", בעוד שהוא עצמו סבור שהפתרון פשוט, והוא מושתת על הפער בזהות אוכלי בשר הקדשים: "כאן שהאוכלים הם הבעלים וזרים אחרים שהבעלים קוראים לזבחם, צריך לברר ההלכה של טהרות הקודש. אבל שם שהאוכלים כהנים ודאי אינו צריך לשנותה, לפי שכהנים זריזין ויודעים הלכות טהרות".

9 משנה סנהדרין פ"א מ"ד: "דיני נפשות בעשרים ושלושה".

10 מדרש תנאים, דברים, שם, ועוד.

וכשם שבראשון - שמתאר את האירוע - הכוונה בוודאי¹¹ לשער העיר בה קרה המקרה, כך גם באחרון הכוונה היא לאותם שערים - שערי אותה עיר.

בהתאם, כך פירש רש"י, שאף הכתיר כ"טועה" את מי שמפרש-מתרגם אחרת: "המתרגם אל שעריך 'לתרע בית דינך', טועה, שכן שנינו אל שעריך זה שער שעבד בו; או אינו אלא שער שנדון בו, נאמר שעריך למטה ונאמר שעריך למעלה, מה שעריך האמור למעלה שער שעבד בו אף שעריך האמור למטה שער שעבד בו; ותרגומו לקרויך". רש"י מתייחס אם כן מפורשות לשתי חלופות תרגום: לזה ש"טועה" ומתרגם "לתרע בית דינך", ולזה שצודק ומתרגם "לקרויך".

ומה באמת נמצא בתרגום אונקלוס שלנגד עינינו? ובכן, האמת היא שבדפוסים שרווחים כיום, מופיעות שתי הנוסחאות: "אל שעריך - לתרע בית דינך", ובמקביל גם "אל שעריך - לקרויך". עם זאת, מסגנונו של רש"י הנ"ל, משתמע שלנגד עיניו עמד התרגום "לתרע בית דינך", וזו הסיבה שבגינה ראה לנכון להזכירו, לבקרו, ולהציע חלופה.

מטבע הדברים, פרשני אונקלוס נתנו דעתם לשאלה מה היא הנוסחה המדוייקת בדבריו. מהם שהסתפקו בתיאור הרשום בדפוסים שונים, ומהם שהכריעו מה - למיצער בעיניהם - הנוסחה הנכונה, ומה צידוקה ביחס לביקורת רש"י.

בעל באורי אונקלוס הסתפק בציון העובדה שגירסת "לתרע בית דינך" נמצאת בדפוס "סבינטיה" וב"רוב ספרים", אם כי "בקצתם - לקרויך". בעל אוהב גר ציין גם הוא ש"ברוב הספרים - לתרע בית דינך", והוסיף שכך נמצא גם בתרגום המיוחס ליונת¹². עם זאת, גם הוא מעיר שבמקצת הדפוסים ("ליסבונא ואנוירשא") התרגום הוא "לקרויך", אך הוא מניח שזה אינו אלא שינוי אותו ערכו מדפיסים בעקבות רש"י. בשל כך הוא סבור שהגירסה המקורית והנכונה באונקלוס היא "לתרע בית דינך"¹³. בהנמקתו לצידוקה של גירסה זו, וכמענה לביקורת שהטיח בה רש"י, עורך שד"ל הבחנה בין מקרא כפשוטו ובין מקרא כהלכתו¹⁴:

11 יודגש שגם ביחס לתרגום אונקלוס - שיידון להלן, אין חולק שאת "שעריך" שפסוק ב' תרגם "קרויך".
12 "ותפקון ית גברא ההוא... לתרע בית דיניכון...".

13 מתאים לכלל שמתעדף את הגירסה הקשה - *lectio difficilior potior*.

14 יצוין כי גישתו של בעל לחם ושמלה הפוכה: "לתרע בית דינך... וכבר האריך רש"י ז"ל בזה... שהמתרגם לתרע בית דינך טועה, ובס' אוגר [אוהב גר] האריך למעניתו כנגד דברי רש"י ז"ל, ורוצה לקיים הגרסא הראשונה. אמנם היוצא לענ"ד מדברי רש"י ז"ל כי המתרגם נגד ההלכה לטועה יחשב, ולא אונקלוס חתים על התרגום שלפנינו לאמור ראה זה קדוש הוא לא תגע בו יד, ואחר שדברי חז"ל בזה הם למדים מגז"ש...". לדידו, בהיתן שאין בידו כתב-יד מקורי של אונקלוס עצמו, הגישה הנכונה היא הצמדת אונקלוס להלכה.

לפי הפשט נ"ל שאין לזוז מגרסת הספרים, כי כבר ציוותה תורה שנעמיד בית דין בכל עיר, וכאן תצווה שנוציא החוטא לבית דין שבעירו, והוא שער שחטא בו, והוא שער שנדון בו, הכל אחד, כי בהווה ידבר הכתוב, ולא ידבר בעיר קטנה שאין בה בית דין¹⁵. אבל רבותינו בפירושיהם הוזקקו להודיע חילוקי הדינים בכל פרטיהם, ואמרו שהחוטא יומת בעירו, ואפילו אין שם ב"ד, ישיבוהו ממקום המשפט לעירו וימיתוהו שם, וזה משפט אמת ודרך אסמכתא כמנהגם, שמכוהו על מליצת אל שערך. אבל באמת אין מחוק התורה לירד לפרטים אלה, ואף כי מחוק המתרגם. והתבונן כי באומרו והוצאת את האיש ההוא עדיין לא אמר שיובא החוטא לבי"ד, אלא והוגד לך ושמעת, א"כ בהכרח זו היא יציאה וזו היא ביאה לבי"ד, שאם אין אתה אומר כן הנה העיקר חסר, כי עדיין לא נזכר שיובא לבי"ד. ומלבד זה הדבר פשוט מאוד כי ביאת אדם אל עירו לא תקרא יציאה אלא ביאה שמה וביאה יקראו לה, אבל יציאתו מביתו לבוא לפני ב"ד, זו היא יציאה. גם מלבד כל אלה הדבר ברור מאוד שאין שערך שער שעבד בו, כי שערו היה לו לומר, או שער מקומו, ואינו דומה לשערך האמור למעלה כי שם נאמר 'באחד שערך'. סוף דבר, הדין דין אמת, והדרשה תירוש כיתר האסמכתות, והתרגום לבאר פשט הכתוב ואין להגיהו בעבור הדרש¹⁶.

כלומר, בשונה מחז"ל, אשר - כאנשי הלכה - צריכים להכריע גם במצבים פחות מצויים, דרכו של מקרא שהוא מסתפק בהצבעה על מקרה רווח. לכן, פשוטו של מקרא מדבר בעיר מצויה וגדולה, בה שער בית הדין הוא גם שער העיר. בשל כך יכלה תורה "לדלג" על שלב ההבאה לבית הדין, שכן בית הדין נמצא באותה עיר; מאותה סיבה סגננה תורה את דבריה בלשון "יציאה" ולא בלשון ביאה, שכן אין מדובר בהגעה לעיר אחרת אלא ביציאה מביתו לבית הדין; ומאותה סיבה נכתב "שערך" - כללי, ולא שער, או שער מקומו הפרטי של הנדון. חז"ל - לעומת זאת - שהיו צריכים לתת דעתם גם לעיר קטנה בה אין בית דין, היו צריכים להכריע מה ההיבט המכריע. הם קבעו אפוא שהנתון המכריע הוא עירו של החוטא, ולכן במקרה כזה יושב החוטא לעירו ושם יענש - "זה משפט אמת, ודרך אסמכתא כמנהגם שמכוהו על מליצת אל שערך". בין שתי החלופות, אונקלוס נשאר צמוד לפשט

15 ראה רמב"ם הלכות סנהדרין פ"א ה"ג-ה"ה: "ומעמידין בכל עיר ועיר מישראל שיש בה מאה ועשרים או יותר סנהדרי קטנה, ויושבת בשער העיר... וכמה יהיה מנינם עשרים ושלשה דינים... עיר שאין בה מאה ועשרים, מעמידין בה שלשה דינים... כל עיר שאין בה שני חכמים גדולים, אחד ראוי ללמד ולהורות בכל התורה כולה ואחד יודע לשמוע ויודע לשאול ולהשיב, אין מושיבין בה סנהדרין אף על פי שיש בה אלפים מישראל".

16 בשולי דבריו חתם: "והתימה על רמבמ"ן שנטה אחרי דברי רש"י", בעוד שדווקא ממנו היה מצופה שיבכר את ה"פשט".

המקרא, ולכן תרגם "לתרע בית דינך".

בעל נתינה לגר¹⁷, שאף הוא התמודד עם הקושי, פתח בהבהרה ש"בכל הספרים המדויקים מצאנו הנוסחא 'לתרע בית דינך'", ולכן ברור שזו הנוסחה שאליה צריך להתייחס. ואם יש את נפשך לשאול שהתרגום מנוגד להלכה, הרי שוברך בצידך: האמת היא שאונקלוס לא סטה מההלכה, אלא שהריאליה ששררה בתקופתו היא שהביאה אותו לתרגם "תרע בית דינך" ולא "בקרונך". וכל זאת למה? משום שבסוגיית כתובות (מה, ב) אמרו חז"ל, שאומנם "העובד עבודה זרה סוקלין אותו על שער שעבד בו", ואולם אם מדובר "בעיר שרובה גוים, סוקלין אותו על פתח בית דינך"¹⁸. למציאות כזו של עיר שרובה נכרים התייחס אונקלוס בתרגומו את הפסוק¹⁹. הסיבה שאונקלוס התייחס דווקא למציאות זו - "מזה ג"כ ראייה שאונקלוס היה חי אחר החורבן, שירושלים הייתה רובה נוכרים". נמצאת אם כן למד - שוב - שהריאליה ההיסטורית בה חי אונקלוס פותרת קושי בתרגומו.

ריאליה היסטורית [ג]: אהל - משכנא, לאהליך - לקרון

בשונה מתרגומו התדיר של אונקלוס עשרות פעמים: "אהל - משכנא", הרי שאת הפסוק "ובשלת ואכלת במקום אשר יבחר ד' אלהיך בו, ופנית בבקר והלכת לאהליך" (דברים טז, ו) הוא מתרגם אחרת: "ותבשיל ותיכול באתרא דיתרעי יי אלהך ביה, ותתפני בצפרא ותהך לקרון" - כלומר תשוב לעריך, למרות שהכתוב אמר "לאהליך". ראב"ע שהתקשה בדבר ביאר כי "והלכת לאהליך - סביב לירושלים, ומשם ילך אל ארצו בחול". כלומר, מדובר בשני שלבים: תחילה שב האדם לאוהלו העראי אותו קבע סמוך למקדש "סביב לירושלים", משם הוא פונה למחרת ושב לעירו. לפי זה "לאהליך" אכן מכוון לאוהל, שכן הכתוב מתייחס לשלב הראשון, לדיור העראי. לעומת זאת השלב השני אינו מופיע במקרא עצמו, לפי שהוא ברור מאליו. ברי שאונקלוס לא סבר כך - שכן את האוהל עצמו הוא מתרגם עיר, ותרגומו אומר אפוא דרשני.

17 הרב נתן (מרקוס) אדלר, הנובר תקס"ג (1803) - בריטון תר"ן (1890).

18 ראה גם רמב"ם, שם, פט"ו ה"ב: "... ואם היתה עיר שרובה עכו"ם סוקלין אותו על פתח בית דינך...".

19 ראה תוספות, כתובות שם, ד"ה על פתח ב"ד: "לאו דווקא על פתח ב"ד אלא חוץ לבי"ד, כי הכי דלא ליתחזי ב"ד רוצחין... אבל קשה לר", כיון דמסתמא ב"ד לאו חוץ לשלש מחנות יתבי, הכי קאמר הכא סוקלין אותה על פתח בית דינך, הא ילפינן התם בכל הנסקלין מפרים הנשרפין וצריכין לסיקל חוץ לג' מחנות. ויתיר ר", דהכא בעיר שרובה עובדי כוכבים בטלה קדושת היתקף חומה ואין צריך להוציאה לחוץ לחומה, דחומה כמאן דליתא, דהא עיירות המוקפות חומה משתלחין מצורעים מהם כדאמרין במסכת כלים (פ"א מ"ז) וכשהיא רובה עובדי כוכבים אין משתלחין משום דבטלה קדושת חומה".

מחבר באורי אונקלוס²⁰ יישב את הקושי²¹ תוך התבססות על ההנחה הנ"ל, לפיה מציאות ריאליה שלנגד עיני אונקלוס, משמעותית לו עד מאוד כשיקול פרשני. והלכת לאהלך - תרגם לקירוך, לפי הענין, כי לאחר ישוב הארץ הכתוב מדבר, שהיו יושבים בערים.

אופן המגורים - אם באוהל ואם בבית, הוא פועל יוצא של התנהלות החברה: האם היא מתניידת ממקום למקום או שהיא קובעת לעצמה תחום מושב אחד. כל עוד שהה עם ישראל במדבר, הרי שאוהל הוא שהיה מקום המגורים, וככזה הוא אכן מופיע תדיר במקרא. לא כן עם כניסת עם ישראל לארץ ישראל והתיישבותו בה, ובעיקר עם התבססות כל שבט וכל אדם בנחלתו, שאז מתגוררים בבתים קבועים. בשל כך, מאחר שדרך כלל התורה מתייחסת (בחומשים שמות-דברים) לתקופת המדבר, לכן אונקלוס מתרגם תדיר "משכנא". לא כן מקרא דגן, שכל עניינו אחרי הכניסה לארץ ואחר קביעת מקום לעבודת השם, כאן נכון "להמיר" את האוהל העראי באיזכור מגורים עירוניים: לקירוך". ריאליה היסטורית היא שהביאה אפוא לשינוי התרגום.

ריאליה חקלאית [א]: חריש - זרועה, תחרוש - תרדי

את הפסוק "כי זה שנתים הרעב בקרב הארץ, ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר" (בראשית מה, ו) תרגם אונקלוס: "ארי דגן תרתין שנין כפנא בגו ארעא, ועוד חמיש שנין דלית זרועה וחצדא". המילה "חריש" תורגמה "זרועה", כביכול "חריש" מבטא זריעה²². תרגום זה אומר כמובן דרשני, ושבעתיים הדבר קשה אחר שבכך חורג אונקלוס מדרכו הקבועה, להותיר "חריש" כחריש. כך לדוגמה, את הפסוק "לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו" (דברים כב, י) תרגם אונקלוס: "לא תרדי בתורא ובחמרא כחדא" - "תרדי" ולא "תזרי", כמובן.

פרשני אונקלוס נתנו לכך דעתם²³, ומהם שיישבו זאת, תוך שהם עורכים הבחנה

20 הרב שמשון ברוך שפטל, ברסלב תקעג (1813) - פוזנא תרמה (1885).

21 יישוב חלופי, ראה מעט צרי: "י"ל שרצה להשוות את סוף הפרשה לתחילתה, ושם פסוק ה' כתוב לא תוכל לזבוח את הפסח באחד שעריך, ותרגומו קירוך, אלא שתלך לירושלים ואח"כ כתוב שתחזור למקומך, לעריך". ברם, דומה שיישוב זה קשה למדיי, שכן בפסוק ה' נאמר "שעריך" ודרכו של אונקלוס לתרגמו "קירוך", בעוד שכאן נאמר "אהליך", שדרכו לתרגם "משכנא": ומשהתורה עצמה ערכה הבחנה בין המונחים, ובין הפרשיות, מדוע שאונקלוס ידרש להאחדה?

22 השווה תרגום המיוחס ליונתן: "ארום דין תרתין שנין כפנא בגו ארעא ועוד חמש שנין דלא רדיין ולא חצדין".

23 כולל גם פרשנות עקיפה, ראה רש"ש פסחים מז ע"ב, על רש"י ד"ה ושביעת וחורש תולדה דזורע וכו': "... דרכן היה להניח זרעים בבורך המחרישה, והיא נקובה, ובשעה שחורש נופלים הזרעים

ריאלית בין אדמה לאדמה. יסוד ההבחנה, בהבהרת הגמרא (שבת עג, ב) שאינה דומה החרישה באדמת ארץ ישראל לחרישה באדמה אחרת. הגמרא (שם) נתנה דעתה לסדר המלאכות במשנה (שבת פ"ז מ"ב), שהקדימה זריעה לחרישה. תהתה הגמרא: "הזורע והחורש - מכדי מכרב כרבי ['חורשין', רש"י] ברישא, ליתני חורש והדר ליתני זורע!", והשיבה: "תנא בארץ ישראל קאי, דזרעי ברישא והדר כרבי", וביאר רש"י: "בארץ ישראל - קשה היא, ואין יכול לכסות בלא חרישה, ואשמעין דהא נמי חרישה היא". כלומר, סדר עבודת האדמה בארץ ישראל הוא חרישה, זריעה, ושוב "חרישה", בשל קושייה של האדמה שמצריכה "חרישה" נוספת אחרי הזריעה. בהתאם ביאר בעל לחם ושמלה²⁴ את פשר תרגומו של אונקלוס: "אולי תלוי בחילוף המקומות שהזכירו בגמרא בין דזרעי והדר כרבי ובין אתרא דכרבי והדר זרעי". רוצה לומר: ככלל, ודאי גם אונקלוס מתרגם חרישה - חרישה שכן הפסוקים מדברים בהלכות שנכונות לכל אתר ותמיד. לא כן כאשר הפסוק מתאר מצב מסוים ונקודתי: "רעב בקרב הארץ" - שנות רעב שחונות בכלל, ובארץ ישראל בפרט, מצב שבוודאי משפיע על קשיות האדמה. במקרה זה ביכר אונקלוס את שפת המשנה הארצישראלית אשר - בשל נסיבות דומות, ואף יותר קלות - קראה²⁵ לחרישה "זריעה"²⁶.

מכאן, שמציאות ריאלית - אדמת ארץ ישראל בניגוד לאדמות אחרות, השפיעה במישרין על תרגומו של אונקלוס, שביכר - בשל כך - לתרגם מונח מקראי זהה במונחים ארמיים שונים.

ריאליה חקלאית [ב]: לחטב - למקץ, מחטב - חלקית

את הביטוי "חטב" מתרגם אונקלוס בשתי צורות, שונות למדיי זו מזו. בפרשת הורג נפש בשגגה נאמר: "ואשר יבא את רעהו ביער לחטב עצים ונדחה ידו בגרון לכרת העץ ונשל הברזל מן העץ ומצא את רעהו ומת, הוא ינוס אל אחת הערים האלה וחי" (דברים יט, ה). פסוק זה תורגם על ידי אונקלוס כך: "ודייעול עם חבריה בחורשא למקץ אעין ותתמריג

אחד א' במקום החרישה (ובזה מיושב הת"א שתרגם אשר אין חריש וקציר דלית זרוע וחצאד)...".

24 הרב בניציון יהודה ברקוביץ, תקסג (1803) - תרלט (1879).

25 לחם ושמלה, שם: "השם ייקרא ע"ש סוף המעשה או תחילתו". וראה תוי"ט דמאי פ"ה מ"י, שלדידו הרמב"ם הילך בנתיבו של אונקלוס: "עציץ - מ"ש בפירוש הרמב"ם שחורשים בו, רוצה לומר שזורעים בו. וכן בריש פרקין דלקמן כתב גם כן ואחר כך חרשה לחטים ולשעורים. ונמצא כן בכתוב פרשת ויגש אשר אין חריש וקציר ותרגם אונקלוס דלית זרועא וחצאד, דתכלית חרישה לזריעה".

26 ראה גם הרב שלמה אהרן ורטהיימר, אור התרגום: "זרועא וחצאד - תרגם לפי הענין, כי אין התכלית החרישה כ"א הזריעה, אבל לפי שהחרישה קודמת נקט קרא לשון חריש ואמר כי לא יחרוש איש בעבור ידעו כי אין זרע לזרוע".

[ותתמרין] ידיה בברזלא למקציה אעא וישתליף ברזלא מן אעא וישכח ית חבריה וימות, הוא יערוק לחדא מן קרויא האלין ויתקיים". מכאן ש"חטב" תורגם - כאן - "למקץ".

לעומת זאת, בתחילת פרשת נצבים תרגם אונקלוס אחרת. בפסוק נכתב "אתם נצבים היום כלכם לפני ה' אלהיכם... טפכם נשיכם וגרך אשר בקרב מחניך מחטב עציך עד שאב מימין" (דברים כט, ט-י). אונקלוס על אתר (פסוק י) תרגם: "טפלכון נשיכון וגיורך דבגו משריתך מלקיט אעך עד מלי מיין". מכאן ש"חטב" תורגם כאן "לקיט". לשון אחר: אותה פעולה - חטיבת עצים, מתורגמת פעם אחת במשמעות של קציצת עצים ופעם שניה במשמעות של לקיטת עצים. מה ראה אונקלוס לתרגם כך כאן ואחרת שם?

בעל נפש הגר²⁷ (דברים כט, י) נתן דעתו לשאלה, וכך השיב:

מחטב עצך - מלקט עאך. משנה תרגומו, לעיל (יט, ה) תרגם על חטב קץ לחטב עצים תרגם למקץ עאין. ונראה לומר דבלשון ארמי חילוק בדבר אם החטיבה ע"י כלי ברזל ע"י קרדום ומגירה כמ"ש "ונשל הברזל" תרגם קץ קוצץ העצים, וכמ"ש שם "ואשר יבא ביער לחטב עצים" ותרגם למקץ עאין. אבל כאן היו במדבר ולא ה' שם יער ואילנות והיו מלקטים שם עצים דקין מן הקוצים וברקנים, לכך תרגם מלקט עאך. וכן הוא בלשון המשנה (שבת קג, א) המלקט עצים אם להיסק כדי לבשל ביצה קלה וכו', עכ"ל המתניתין שם.

כלומר, לא זו בלבד שריאליית המדבר שונה משמעותית מריאליית ארץ ישראל, אלא שגם הקשר הפסוקים שונה ביותר. נכון הוא שהפסוקים כולם נאמרו במדבר, ואולם בעוד שהראשון בא ללמד הלכה לדורות, הרי שהשני בא לתאר מציאות נקודתית. בשל כך, הראשון צופה פני עתיד - כניסה לארץ ישראל, המיוערת, ששם אכן עלול להיווצר מצב של חטיבת עצי יער באמצעות גרזן, ואז - רחמנא ליצלן - הריגת נפש בשגגה בשל נשילת הברזל. מציאות כזו קורית כאשר אכן קוצצים עצי יער, ואולם מציאות כזו לא הייתה קיימת במדבר. אמת, גם במדבר נזקקו לעצים - לחימום, לבישול וכד', ואולם לא היו קוצצים עצי יער, שאינם מצויים, אלא מלקטים שיחים, עשבים, קוצים וברקנים. על כרחך עליך לומר ש"חטב עציך" שהתכנס אותה שעה, לא קצץ, עצים אלא איסק-ליקט עצים.

כדמות-ראיית-מה להבחנות השונות הסתייע בעל נפש הגר בהבחנה דומה שנקטה המשנה (שבת פ"ב מ"ב). שם, במסגרת ליבון 'שיעורי הוצאה' בשבת, אמרו: "... המלקט עצים - אם לתקן כל שהן, אם להיסק כדי לבשל ביצה קלה; המלקט עשבים, אם לתקן כל שהוא, אם לבהמה כמלא פי הגדי". נמצאת למד אפוא שאומנם בשניהם מדובר בשיעורי-עץ, ואולם שונה המלקט עצים "ממש" מהמלקט עשבים. מעין זה אפוא גם נדוננו.

27 הרב מרדכי לוונשטיין, וילנא (? - קורלנד (1910).

סוף דבר: גם אם התורה נקטה מונח זהה - "חטב" - שכן אכן ככלל הפעולה דומה, ואולם ריאליה מדובר בפעולה שונה, ואת זה הבהיר היטב אונקלוס לשומעיו בשוני התרגומי.

ריאליה גאוגרפית: צען מצרים - טאניס דמצרים

פעמים שאונקלוס מזהה עבור שומעיו-קוראיו בדקדקנות שמות אתרים שמצויינים במקרא. כך הוא מסייע לשומעי לקחו להתמצא בוודאות במה שתיארה התורה. דוגמה לדבר: את הפסוק "ויעלו בנגב ויבא עד חברון ושם אחימן ששי ותלמי ילידי הענק, וחברון שבע שנים נבנתה לפני צען מצרים" (במדבר יג, כב), תרגם אונקלוס: "וסליקו בדרומא ואתו עד חברון ותמן אחימן ששי ותלמי בני גברא, וחברון שבע שנין אתבניאת קדם טאניס דמצרים".

טאניס זו ידועה היטב עד היום: "טאניס - בערבית קרוי המקום סאן אל-חג'ר, הוא שמה של העיר המצרית העתיקה דג'אנט שהייתה בירת מצרים מהמאה ה-11 לפנה"ס ועד המאה השמינית לפנה"ס. העיר נמצאת בצפון מזרח הדלתה של הנילוס, במקום בו הייתה זרוע של הנילוס שנקראה 'הזרוע הטאניתית שמזה שנים רבות אינה זורמת עוד. יש המזהים את העיר עם 'צוען' המופיעה במקרא" (ויקיפדיה, בערכה)²⁸.

אוטוביוגרפיה

קולמוסים פרשניים רבים נשברו על ביאור דברי אברהם: "ויהי כאשר התעו אתי אלהים מבית אבי ואמר לה זה חסדך אשר תעשי עמדי אל כל המקום אשר נבוא שמה אמרי לי אחי הוא" (בראשית כ, יג)²⁹. לאמיתו של דבר, כבר חז"ל (בראשית

28 ראה רמב"ן בראשית מא, מה: "צפנת פענח ... ואל תשתומם בעבור שקראוהו סופרי המצריים מוניס, כי ישנו השמות ללשון מובן או מורגל להם, כאשר יעשה התרגום בקצתם, כגון בין קדש ובין שור (בראשית כ, א), בין רקם ובין חגרא, וכן בהרבה מן השמות, ובקצתם לא ישנה דבר כאשר עשה בסיחון מלך חשבון ובעוג מלך הבשן וזולתם הרבה, וזה לפי מה שהיו נקראים בלשון ארמית בדורו, וכן עשו הנוצרים המעתיקים". וראה פרשגן בראשית טז, יד: "רוב המקומות שבפרשת מסעי בני ישראל (במדבר לג) וכן תחומי הארץ (שם לד) מתורגמים בדרך הראשונה [העתקת השם העברי ללא שינוי]. גם שמות גאוגרפיים שבתוך ארץ ישראל נמסרים בשם המקראי, כגון שכם... באר שבע... חברון... ודומיהם. אבל בשני אזורים הסמוכים לארץ ישראל - באזור שמן הירדן מזרחה, שהוכר על ידי יהודי בבל, ובאזור המדבר שבין ארץ ישראל למצרים או במצרים עצמה, מעדיף אונקלוס לתרגם שמות מקראיים כדרך שנקראו בפי דוברי הארמית בימיו, כדי לאפשר ליהודי הגולה להבין את הרקע הגאוגרפי של המקרא. ממזרח לירדן כגון חדקל - דגלת, ארם נהרים - ארם דעל נהר פרת... וכן מדרום בואכה מצרים... צען מצרים - טאניס דמצרים".

29 על אתר ראה רש"י (שלהלן), ראבע"ז, רשב"ם (גם בדברים כו, ה), ר"י בכור שור, רד"ק, חזקוני,

רבה וירא, נב [יא]) הביעו את המורכבות, באמירת ר' חנין: "הלואי נדרוש הדין קריא תלת אפי' וניפוק ידיו...".

תרגומו של אונקלוס למקרא זה, מבטא פיסוק שלא כטעמי המקרא: "והוה כד טעו עממיא בתר עובדי ידיהון, יתי קריב יי לדחלתיה מבית אבא, ואמרית לה דא טיבותיך דתעבדין עמי, לכל אתר דנהך לתמן אמרי עלי אחי הוא". כלומר, בעוד שבטעמים שלפנינו, המילים "התעו אותי" צמודות - מונח רביע, הרי שלדידו של אונקלוס מילים אלה נפרדות: א. כאשר התעו; ב. אותי אלהים מבית אבי.

רש"י על אתר, היפנה תחילה לאונקלוס, ומיד הציע פירוש חלופי שלדבריו תואם יותר את פשוטו של מקרא:

ויהי כאשר התעו אותי וגו' - אונקלוס תרגם מה שתרגם³⁰. ויש ליישבו עוד, דבר דבור על אופניו - כשהוציאני הקדוש ברוך הוא מבית אבי להיות משוטט ונד ממקום למקום, וידעתי שאעבור במקום רשעים, ואומר לה זה חסדך אשר תעשי עמדי³¹.

סגנונו של רש"י "אונקלוס תרגם מה שתרגם" חריג וייחודי ואומר דרשני. ואכן - על דרך דרוש - סבר הרב מאיר שפירא (מלובלין)³² שרש"י מצביע כאן על נסיבות אוטוביוגרפיות של אונקלוס עצמו, שהביאו אותו לפרשנותו הייחודית, הגם שהיא מנוגדת לטעמי המקרא:

כידוע היה אונקלוס הגר ממשפחת אדריינוס קיסר, וסיכן את נפשו בעוברו לדת ישראל. אם הוא מתרגם את הפסוק "ויהי כאשר התעו וגו' - והוה כד טעו עממיא בתר עובדי ידיהון יתי קריב ה' לדחלתיה", זהו תרגום חייו הוא, פרק מקורות חייו³³. וזו כוונת רש"י "אונקלוס תרגם מה שתרגם" - אונקלוס תרגם באישיותו ובמעשיו את שתרגם בפסוק זה.

שיקע אם כן אונקלוס את עצמו בתוך הפסוק, ביארו-פירושו-דרשו על אברהם כאב-המון-גויים, וגרים, כמותו.

אלשיך, מלבי"ם, תורה תמימה הערה ט ועוד.

30 ראה רא"ם, שם: "אונקלוס תרגם מה שתרגם - ופירושו, ויהי כאשר התעו העבודות זרות את הטועים אחריהם, ואותי אלהים הוציא מבית אבי, ואומר לה".

31 עוד המש"ך רש"י: "כאשר התעו - לשון רבים, ואל תתמה, כי בהרבה מקומות לשון אלהות ולשון מרות קרוי לשון רבים... ואם תאמר מהו לשון התעו, כל הגולה ממקומו ואינו מיושב קרוי תועה...".

32 הרב יהודה מאיר שפירא, סוצ'אבה-בוקובינה תרמו (1887) - לובלין תרצד (1933).

33 גישה מעין זו שיטתית - כנראה - אצל רבי מאיר שפירא, ראה מאמרי 'האומר דבר', אבות ומאורות, אלקנה תשס"ח, עמ' 17-20.